UDK 373.2:81'23

BOLA SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA NUTQ O‘STIRISH MUAMMOSINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Eshmurodova Durdona O‘ktamovna,
Surxondaryo teleradiokanali davlat muassasasi birinchi toifali muharriri,
Termiz davlat pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta’limda matematika va ona tili” kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Jamiyat taraqqiyoti har bir shaxsning intellektual salohiyati, muloqotga kirishish qobiliyati va mustaqil fikrlash darajasi bilan chambarchas bog‘liq. Inson shaxsining shakllanishi hayotining dastlabki bosqichlaridan boshlanadi va bu jarayonda nutq muhim o‘rin tutadi. Nutq bolaning atrof-muhitni anglash, o‘z fikrini ifodalash, boshqalar bilan munosabat o‘rnatish hamda ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishining asosiy vositalaridan biridir.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari pedagoglarining kasbiy mahorati maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Nutqni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik ishlar bolaning tilni samarali va maqsadli egallashi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Ona tilini bolaning eng sezgir (sensitiv) rivojlanish davrida to‘laqonli egallashi uning kattalar va tengdoshlari bilan samarali muloqot qila olish qobiliyatini shakllantirish uchun muhim omildir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish tizimini psixologik-pedagogik jihatdan o‘rganish nutqning inson kamolotidagi beqiyos ahamiyati bilan izohlanadi. Bolalarga ona tilini o‘rgatish jarayonini tilshunoslik, psixologiya va pedagogika fanlarining o‘zaro aloqasi asosida tashkil etish maqsadga muvofiq. Chunki ushbu fanlarda ishlab chiqilgan ilmiy qarashlar bolaning nutqiy rivojlanishi va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning nazariy asosini tashkil etadi.

Nutq faqatgina fikr almashish vositasi emas, balki tafakkurning shakllanishi, borliqni anglash va ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishning muhim qurolidir. Bola dunyoga kelgan dastlabki davrda atrofidagi insonlar bilan asosan hissiy-emotsional vositalar orqali munosabatga kirishadi. Til va nutqni o‘zlashtirish jarayonining rivojlanishi bilan bolaning ongida muhim sifat o‘zgarishlari yuzaga keladi.

Nutq bolaning o‘z-o‘zini anglashi, o‘z “Men”ini shakllantirishi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi va jamiyatdagi ijtimoiy rollarni tushunishida muhim vosita hisoblanadi. Bolaning shaxs sifatida rivojlanishida nutq quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

Kommunikativ funksiya – bolaning kattalar va tengdoshlari bilan muloqot qilishi, hamkorlik qilishi hamda ijtimoiy muhitga moslashishini ta’minlaydi.

Umumlashtiruvchi funksiya – so‘zlar yordamida predmet va hodisalar umumlashtiriladi, natijada tushunchalar va mavhum tafakkur shakllanadi.

Regulyativ funksiya – bolaning o‘z xatti-harakatlarini rejalashtirishi, irodaviy harakatlarini boshqarishi va o‘z-o‘zini nazorat qilishiga yordam beradi.

Emotsional-ifodaviy funksiya – bola o‘zining his-tuyg‘ulari, ehtiyojlari va kechinmalarini nutq orqali ifodalaydi.

Shu jihatdan nutqning rivojlanganligi bolaning nafaqat ta’lim olishiga, balki uning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan bolaning nutqini rivojlantirish jarayoni tizimli, izchil va yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilishi lozim. Nutq o‘stirish bir nechta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni qamrab oladi.

Birinchidan, **lug‘at boyligini kengaytirish** muhim ahamiyatga ega. Bolaning faol va passiv lug‘atini muntazam boyitish, yangi so‘zlarning ma’nosini tushuntirish, sinonim va antonimlardan foydalanish uning fikrini aniq ifodalash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, **nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish** zarur. Bola so‘zlarni gapda to‘g‘ri bog‘lash, grammatik qo‘shimchalardan, yordamchi so‘zlardan va fe’l shakllaridan o‘rinli foydalanishni bosqichma-bosqich o‘zlashtiradi.

Uchinchidan, **tovush madaniyati va fonematik idrokni rivojlantirish** muhimdir. To‘g‘ri talaffuz, nutqiy nafasni boshqarish va tovushlarni farqlash ko‘nikmalari keyingi ta’lim jarayonining muhim poydevorini yaratadi.

To‘rtinchidan, **bog‘lanishli nutqni rivojlantirish** bolaning o‘z fikrini izchil va mantiqiy bayon qila olishiga xizmat qiladi. Dialogik va monologik nutqni shakllantirish, savollarga to‘liq javob berish, rasm asosida hikoya tuzish, voqealarni ketma-ket bayon qilish kabi mashg‘ulotlar bu borada samarali hisoblanadi.

Pedagogik amaliyotda didaktik o‘yinlar, rolli o‘yinlar, sahnalashtirish, suhbat, hikoya tuzish, badiiy adabiyot namunalaridan foydalanish hamda interfaol metodlarni qo‘llash bolalarning nutqiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Psixologik nuqtayi nazardan nutq va tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan jarayonlardir. A.A. Leontyev nutqni insonning bilish va kommunikativ faoliyati bilan bog‘liq murakkab jarayon sifatida talqin qiladi. Uning qarashlariga ko‘ra, samarali muloqot uchun inson vaziyatni to‘g‘ri baholashi, o‘z nutqini rejalashtirishi, mazmunni tanlashi, uni ifodalash vositalarini belgilashi va suhbatdoshning munosabatini hisobga olishi kerak.

Bolaning nutqiy rivojlanishida “til sezgisi” ham muhim o‘rin tutadi. Bola ilgari o‘zlashtirgan til birliklari asosida yangi so‘z va grammatik shakllarni anglay boshlaydi. Bu jarayon uning til materialini tez o‘zlashtirishi va to‘g‘ri nutqiy shakllarni noto‘g‘ri shakllardan farqlay olishiga yordam beradi.

A.V. Zaporojets tadqiqotlarida nutq va tafakkurning o‘zaro aloqasiga alohida e’tibor qaratilgan. Nutqning mazmun bilan bog‘liqligi bolaning fikrlash jarayonini

rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Mazmun va fikrdan ajralgan nutq esa kommunikativ qiymatini yo‘qotadi.

L.S. Vigotskiyning ilmiy qarashlariga ko‘ra, bolaning tashqi, ijtimoiy nutqi rivojlanib borishi bilan asta-sekin ichki nutqqa aylanadi. Ichki nutq esa tafakkur jarayonining muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, bolaning nutqiy rivojlanishi uning tafakkuri va ongining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liqdir.

Nutq rivojlanishining fiziologik asoslarini I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal tizimlari haqidagi ta’limoti orqali izohlash mumkin. Inson nutqiy faoliyati murakkab fiziologik mexanizmlar asosida amalga oshadi. So‘z inson ongida predmet va hodisalar haqidagi bevosita tasavvurlarni umumlashtiruvchi signal vazifasini bajaradi.

Lingvistik nuqtayi nazardan esa til belgilar tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Til va nutq bir-biriga yaqin tushunchalar bo‘lsa-da, ular o‘rtasida muhim farqlar mavjud. Til jamiyat tomonidan yaratilgan va rivojlantiriladigan belgilar tizimi bo‘lsa, nutq ushbu tizimning muayyan muloqot vaziyatida amaliy qo‘llanishidir.

Bolaning tilni o‘zlashtirishi uning nutqiy faoliyatini shakllantirish uchun asos bo‘ladi. Shu bilan birga, nutqning amaliy qo‘llanishi orqali bola til birliklarining ma’nosi va vazifalarini yanada chuqurroq egallaydi.

Bolaning nutqiy rivojlanishi uning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, bolaning lug‘at boyligi kengaygani sari uning tushunchalarni anglash, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish imkoniyatlari ham ortadi.

Nutq bolaning emotsional-irodaviy sohasini rivojlantirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Bola o‘z his-tuyg‘ularini so‘z orqali ifodalashni o‘rgangan sari o‘z kechinmalarini boshqarish va boshqalar bilan ulashish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Nutqiy rivojlanishdagi muammolar esa bolaning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Talaffuzdagi nuqsonlar, duduqlanish, nutq rivojlanishining kechikishi yoki fikrni erkin ifodalay olmaslik holatlari bolada o‘ziga ishonchsizlik, tortinchoqlik va muloqotdan qochish kabi holatlarni yuzaga keltirishi ehtimolini oshiradi. Shu sababli nutqiy muammolarni imkon qadar erta aniqlash va pedagogik-psixologik yordam ko‘rsatish muhimdir.

Bola shaxsini shakllantirishda nutq o‘stirish pedagogik va psixologik omillarning o‘zaro uyg‘unligini talab qiladigan murakkab jarayondir. Nutq bolaning muloqotga kirishishi, tafakkuri va dunyoqarashining rivojlanishi, o‘z-o‘zini anglashi hamda jamiyatga moslashishida muhim vosita hisoblanadi.

Shu bois maktabgacha ta’lim jarayonida bolalarning yosh va individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda nutqiy rivojlanish uchun qulay muhit yaratish, lug‘at boyligini kengaytirish, grammatik va fonetik ko‘nikmalarni shakllantirish, dialogik hamda monologik nutqni rivojlantirishga tizimli yondashish zarur.

Oila va ta’lim muassasasining hamkorligi, pedagogning kasbiy kompetensiyasi, samarali pedagogik texnologiyalar va bolaga individual yondashuv nutq rivojlanishining muhim shartlari hisoblanadi. Nutqi rivojlangan bola o‘z fikrini erkin ifodalash, tengdoshlari va kattalar bilan samarali muloqot qilish hamda ta’lim jarayonida faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu jihatdan nutq o‘stirish bolaning kelajakda barkamol, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishining muhim omillaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shodmonova Sh.S. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Tafakkur, 2022.

2. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность**.** – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.

3. Запорожец А.В. Психология восприятия сказки ребенком-дошкольником // Психология дошкольника: хрестоматия / сост. Г.А. Урунтаева. – М.: Педагогика, 1998. – 138 с.

4. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – 340 с.